

ЗМІСТ

Слова подяки	9
Розділ 1. Вступ	11
Розділ 2. Зближення України й Росії	27
Розділ 3. Великий північний шлях.....	54
Розділ 4. Високопоставлені українці	80
Розділ 5. Українці в публіцистиці	131
Розділ 6. Україна й російська література	164
Розділ 7. Україна й російські історичні твори ..	197
Розділ 8. Україна й російські слов'янські дослідження.....	220
Розділ 9. Розходження України й Росії	252
Список аббревіатур	278
Бібліографія.....	281
Примітки.....	332
Іменний покажчик.....	408

СЛОВА ПОДЯКИ

Англійцеві з Ньюкаслського університету, який видає в Канаді книжку про українців у Росії, потрібна неабияка допомога. Мені дуже пощастило її отримати, особливо від Гаррі Віллетса з Коледжу Св. Антонія (Оксфорд), який познайомив мене з історією Російської імперії, коли я був ще студентом, а потім керував докторською дисертацією, що стала підґрунтям для цієї книжки. Я б хотів подякувати також професору Е. Кроссу з Університету Лідса й доктору Р. Евансу з Брейсноуз-коледжу в Оксфорді, які розглядали мою дисертацію; доктору Л. Мітчеллу й доктору Е. Стоксу з Університетського коледжу в Оксфорді, які читали чорнові розділи; покійному професору І. Рудницькому¹ й професору І.-П. Химці з Університету Альберти, які читали все й пропонували проникливу критику; професору І. Федосову з Московського державного університету, а також професорам В. Мавродіну й Л. Семенову з Ленінградського державного університету, які були моїми консультантами в Радянському Союзі; панові В. Свободі й панові Дж. Граффі зі Школи слов'янських та східноєвропейських досліджень Лондонського університету; професору Дж. Блеку з Карлтонського університету в Оттаві; професору П. Броку з Університету Торонто; а ще пані Ш. Голлворт і панянці Дж. Каммін за надзвичайну ефективність їхнього друку. Я у великому боргу перед Британською

¹ Відомий український діаспорний історик Іван Лисяк-Рудницький. (Тут і далі прим. наук. ред., якщо не зазначено інше.)

радою, Дослідницьким комітетом Університету Ньюкасла-на-Тайні, фондом «Двадцять сім» і Фондом Вольфсона за стипендії й фінансову підтримку. Мені дуже допомогли працівники Центрального державного історичного архіву в Ленінграді, особливо В. Сомов. Я вдячний усім радянським архівним сховищам, у яких працював, за дозвіл скористатись їхніми матеріалами. Частини шостого й сьомого розділів з'являлися в іншому вигляді в журналах *Harvard Ukrainian Studies*, *Slavonic and East European Review* та *Nationalities Papers*.

Ніхто зі згаданих тут науковців не несе жодної відповідальності за мої помилки, у яких звинувачувати слід лише мене. Будь-яка цінність, яку може мати ця книжка, є заслугою моїх батьків, адже без їхньої матеріальної й духовної підтримки це не могло б розпочатися, продовжитися й бути завершеним.

Девід Сондерс
Ньюкасл-на-Тайні,
вересень 1983 р.

Розділ 1

ВСТУП

Прихильники гумориста Стівена Поттера, якого називають батоном інтелігенції, перебивають фахівців з інших країн словами: «Так, але не на півдні». Ця фраза «підходить для будь-якого аргументу про будь-яке місце... На цей коментар неможливо відповісти»¹. Її точно можна застосувати до Російської імперії між серединою XVIII й серединою XIX століть. Росії й України¹, північної й південної частин імперії, відмінних одна від одної політично, соціально та культурно. Вони відрізнялися ще до 1750 року, після 1850 року ця різниця набула нових вимірів, але особливо важливими їхні відмінності були наприкінці XVIII — на початку XIX століття, адже в цей час росіяни об'єднали свої володіння. Унаслідок цього процесу форми взаємодії північної й південної культур стали більш різноманітними, ніж у минулому. Жодна з них

¹ Тут і далі автор вживає терміни «Росія», «Україна», «Туреччина», «Польща», які не є адекватними відповідниками соціально-політичних систем XVIII ст. у сучасній історіографії. Нині дослідники воліють користатися термінами «Річ Посполита», а не «Польща», «Оттоманська імперія», а не «Туреччина», «Російська імперія», а не «Росія» і т. д. Однак така термінологія відображає етап розвитку східноєвропейських студій в 1980-х роках. Задля збереження авторського стилю вся термінологія подається згідно оригінального видання, якщо не зазначено зворотне.

не була достатньо розвиненою, щоб нехтувати іншою. До середини XIX століття російське домінування здавалося доконаним фактом, але до того часу українці істотно вплинули на своїх північних сусідів. Український внесок у формування культурної ідентичності Росії на початку XIX століття і є темою цієї книжки.

У 1831 році один росіянин¹ так схарактеризував відмінності між росіянами й українцями. «Малоросіяни, — писав він, використовуючи поширений у той час термін на позначення українців, — дуже щирі, чистосердечні, поступливо покірні, а в разі роздратування через завдані їм образи відважні до безрозсудності, але не злостиві. Помітна їхня поштивість і повага до старших». Росіяни, навпаки, «більш потайні, підприємливі, вперті у досягненні своїх намірів, схильні до тяжб»². За тридцять років до цього російський мандрівник³ вказав на вражаючу фізичну різницю між північною й південною частинами імперії. Неподалік Харкова, великого міста на сході України, він побачив таке:

Ось біліють низенькі мазанки; ось поселяни, з поголеними головами, роз'їжджають на волах; ось відчинені шинки винного продажу. В охайній, веселенькій хаті я знаходжу інші обличчя, інші звичаї, інше вбрання на господарях, інший устрій і чую іншу мову. Невже тут покладена межа імперії? Чи не в іншу державу я в'їжджаю? — Ні! Імперія все продовжується; але звідси починається край, який називають Малоросією³.

¹ Йдеться про Олексія Івановича Дмитрюкова (1795–1868/1870) — російського археолога, етнографа, вчителя й наглядача училищ Суджанського, Щигровського й Рильського повітів. (Прим. ред.)

² Павло Іванович Сумароков (1767–1846) — російський чиновник і літератор, автор двотомної праці «Досуги крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду» (СПб., 1803–1805). (Прим. ред.)

Українці, як і росіяни, також зауважували відмінності між північчю й півднем. Українському мандрівникові¹ мешканці Санкт-Петербурга здалися неприродними. Хоча в інших джерелах розповідали про гостинність і прямолінійну поведінку росіян, однак він нічого такого не помітив⁴. Один українець¹¹, який прожив серед росіян сорок років, вважав, що їхньою визначальною рисою була зверхність⁵. Микола Гоголь зазначав, що українські народні пісні, навіть сумні, висловлювали зв'язок із життям; натомість російські плачі були відірвані від нього й намагалися «згладити повсякденні потреби й турботи»⁶. Багато інтелектуалів ХІХ століття коментували відмінності між Росією й Україною. Російський історик С. Соловйов приязно відгукувався про одного зі своїх викладачів у Московському університеті, наполовину українця Тимофія Грановського. Він згадував його шарм, його «малоросійську, південну зовнішність», лінь щодо писання, любов до компанії, доброти. Російський викладач Крюков у порівнянні з ним програвав⁷. С. Аксаков, автор типової російської автобіографії, вказував, що відомий актор М. Щепкін «приніс на російську сцену справжнє захоплення малоросійською національністю, з усім її гумором та почуттям комічного»⁸. Головний герой одного з оповідань М. Лєскова вважав українських студентів «завзятими та впертими»⁹. Мабуть, найкраще погляди на відмінність між північчю й півднем на початку ХІХ століття підсумував українець за походженням поет Микола Гнідич, який назвав Україну «російською Італією»¹⁰. За словами одного українського коментатора кінця

¹ Василь Григорович Маслович (1792–1841) — український письменник, байкар, журналіст, засновник часопису «Харківський Демокрит». (Прим. ред.)

¹¹ Григорій Степанович Вінський (1752 — після 1818) — український просвітник, письменник-мемуарист, перекладач, автор мемуарів «Мое время. Записки» (1815), що містять інформацію про суспільно-політичне життя Російської імперії II пол. ХVІІІ ст. (Прим. ред.)

XVIII століття¹, ботанік Лінней був здивований тим, «що країна, так щедро обдарована природою, як Малоросія, не заманила до себе ні фізиків^{II}, ні істориків»¹¹. Цей пробіл був заповнений наприкінці XVIII — на початку XIX століття. З'явилося уявлення про Україну як про край козаків, бандита Горкуші й мандрівного філософа Сковороди, холери й сарани, великої річки Дніпро, самогоноваріння, тижневих весільних святкувань, живопису, народної медицини, пісень, курганів, відьом, православ'я й освіти. Це уявлення було почасти бажаним, почасти дійсним, але обидві частини, міфи й реальність, сприяли життєздатності імперської російської культури.

Вони робили це з матеріальних причин. З кінця XVIII століття українці й росіяни набагато тісніше контактували одне з одним. Росія здобула владу над частиною України ще в середині XVII століття, але до Катерини II її контроль на цій прикордонній території був частковим. У 1648 році гетьман українського козацтва Богдан Хмельницький очолив повстання проти Польщі, яке з часом принесло росіянам Київ та Україну на схід від Дніпра. Хмельницький заснував автономну військову республіку на чолі з гетьманом. Одному з його наступників, Мазепі, вистачило сміливості в 1708 році приєднатися до короля Швеції Карла XII у війні з Росією. У 1709 році союзники зазнали поразки у битві під Полтавою, але Гетьманщина в ослабленій формі вціліла. Хоча Петро I мав амбіції, що простягалися на південні землі, захопив Азов, воював на Пруті, головні свої перемоги він здобув на півночі — заснував свою нову столицю Санкт-Петербург на березі Фінської затоки. Проте упродовж XVIII століття географічна орієнтація Російської імперії змінилася. Г. Вінський писав, що

¹ Яків Андрійович Маркович (1776–1804) — історик, етнограф, фольклорист, автор щоденника, у якому змальована яскрава картина життя тогочасної козацької старшини. (Прим. ред.)

^{II} У цьому фрагменті йдеться про природознавців, а не класичних фізиків. (Прим. ред.)

близько 1770 року українці не знали інших іноземців, окрім поляків і греків¹², але часи змінювалися. У першій половині правління Катерини II граф Микита Панін ще міг обстоювати «північну систему» альянсів, але імператриця обрала інший шлях¹³. Росія почала зосереджуватися радше на Чорному морі, аніж Балтійському. У 1768 році імператриця почала першу з двох великих воєн із Туреччиною, у 1772 році взяла участь у першому поділі Польщі, а в 1783 році анексувала Крим. У 1764 році вона скасувала у себе в тилу українську Гетьманщину, а в 1775 році — Запорозьке козацтво. У 1793 році під час другого поділу Польщі вона здобула більшу частину України на захід від Дніпра. Якщо в економічній сфері можна було сказати, що «у XVI столітті російського перешийка..., що відігравав би зв'язуючу роль і вів великі валютні потоки до Середземномор'я, не було»¹⁴, то до 1800 року ситуація стала інакшою. Торговельні маршрути змінювалися¹⁵. У 1793 році Одеса мала десять мешканців, у 1814 році — 25 тисяч, а до 1863 року стала третім містом імперії¹⁶. Центральний уряд зайнявся заселенням та експлуатацією новонабутих південних земель¹⁷. У 1787 році Катерина II приїздила на них подивитися¹⁸. Її найближчий радник князь Григорій Потьомкін мріяв створити незалежне південне князівство¹⁹. Росія була тепер не лише північною, а й південною потугою.

Така переорієнтація створила два типи проблем: ті, що були властиві для будь-якої імперської експансії, і ті, що були зумовлені особливим характером південних і південно-західних земель. Перший тип включав впливи експансії на міжнародну дипломатичну рівновагу й потребу інтегрувати новонабуті території в соціальну й адміністративну структури імперії. Розв'язати ці проблеми було складно. До кінця XVIII століття наступ російського ведмеда вже тривожив Британію²⁰, а також Кауніца. У XIX столітті багато труднощів Росії на дипломатичній арені було пов'язано з її набуттям у XVIII столітті спільного кордону з Австрією та бажанням більше використовувати її південну берегову лінію. Тим часом усередині імперії самодержці потребували держслужбовців для збирання цих

різноманітних володінь докупи. Як виявилось, керувати ними було непросто. «Дуже складно, — писав попечитель¹ білоруських шкіл у 1832 році, — заманити сюди, на найважливіші посади, здібних та надійних росіян»²². Хоча російська бюрократія у першій половині XIX століття неабияк поширилася, губернська адміністрація була не надто ефективною²³.

Експансія на південь і захід призвела до появи специфічних проблем, які спричиняли поляки, євреї й українці. Поляки, кардинально відмінні від росіян природою та своїм культурним розвитком, виявляли спротив під час повстань 1830–1831 і 1863–1864 років. Вони були найменш покірними з підпорядкованих народів імперії. До поділів XVIII століття євреї були здебільшого клопотом поляків, але коли Росія приєднала Білорусь і Західну Україну, вони потрапили в зону впливу Санкт-Петербурга. Хоча спроби Катерини II законодавчо врегулювати єврейське питання, схоже, не були вмотивовані ворожістю до євреїв²⁴, єврейська проблема у XIX столітті дедалі більше ускладнювалася. Напруга й упередження, що посилювалися десятиліттями, вилилися в погроми 1881 року й пізніші.

Українці відрізнялися від поляків і євреїв. Вони, вочевидь, були менш відмінними від росіян культурно й менш войовничими (принаймні порівняно з поляками) у своєму спротиві цьому наступу. Щоправда, одна частина українців усе ще дивилася в минуле і після скасування Гетьманщини прагнула автономії. Інша частина, як це не парадоксально, уперше набула відчуття української ідентичності після посилення натиску росіян на півдні. Ця друга група надала нової форми ідеям, принесеним із півночі. Як сказав нещодавній оглядач про той період, «один націоналізм просуває інші націоналізми»²⁵. Ці українські відповіді на політичні події XVIII — початку XIX століть відіграють у цій книжці лише невеличку роль. Вона присвячена третьому типу українців — тим, які майже

¹ Із 3 серпня 1829 року до 7 березня 1835 року попечителем Білоруського навчального округу був дійсний статський радник Григорій Іванович Карташевський (1777–1840). (Прим. ред.)

повністю пов'язали свою долю з росіянами. Вони не змінили істотно політичний курс на півночі, але модифікували розуміння росіянами того, що означало бути росіянином, не дали їм стати повністю залежними від тогочасної західноєвропейської культури. Українська культура походила почасти із Заходу, але до кінця XVIII століття здавалася більш «рідною», «слов'янською», ніж культура освічених мешканців у столицях імперії. Хоча об'єднання імперії означало втрату українських державних інституцій та соціальних форм, воно давало українцям нові можливості. Щоб скористатися ними, багато заохочуваних центральним урядом їхало на північ. У Санкт-Петербурзі українці в різний спосіб демонстрували, як розуміння півдня може посприяти розвитку імперії в цілому. Не будучи сепаратистами, політично вони краще за своїх російських сучасників розуміли проблеми імперського різноманіття. Українці засновували журнали, що містили інформацію про південь. У художніх творах і белетристиці пропонували теми, відмінні від тих, які просуvalи західні моделі. Вони знайомили Росію з ширшим слов'янським «пробудженням», характерним для початку XIX століття, відігравали істотну роль у дебатах про російську національну ідентичність, які панували в інтелектуальному житті в перше десятиліття після Наполеонівських воєн. Позаяк українці не зростали в зорієнтованій на захід атмосфері Санкт-Петербурга, вони часто були «більшими росіянами, ніж самі росіяни». Вони підтримували внутрішнє життя імперії, лише трохи розбавлене світлом з вікна в Європу, яке «прорубав» Петро I. Культурний розквіт Росії на початку XIX століття зазвичай пов'язують із впливом французьких воєн і новими філософськими й літературними впливами із Західної Європи²⁶, але політичні зміни у віддалених частинах імперії також відіграли свою роль. Коли в Росію прийшов романтизм, політика й культура в столицях уже набула українського виміру, на цій основі можна було будувати російську романтику.

Ця книжка відкрита в часі й просторі. Українців за межами України можна вивчати набагато більше. Впливові українці

були в Росії і до 1750 року. Між 1750 та 1850 роками також існували географічні зони українського впливу, які я навіть не намагатимуся охопити. Російська література спиралася на українську щонайменше з першої половини XVII століття²⁷. Українське духовенство панувало в російській церкві з середини XVII століття до приходу до влади Катерини II²⁸. «Українська тема» виникла в першій половині XIX століття не лише в російській, а й у польській літературі²⁹. Я торкнуся деяких із цих моментів, але докладніше зосереджуся на тому, як українці з колишньої Гетьманщини висловлювали свою українську ідентичність у столицях Російської імперії. Політичні зміни в центрі України й культурний вплив у Росії наприкінці XVIII століття змінюють фокус українсько-російських відносин. Найчастіше тут фігуруватимуть українці зі східних земель Гетьманщини, свою присутність позначать також кілька закарпатських українців, але Україну на захід від Дніпра представить поляк (Ходаковський), а Східна Галичина потрапить до обговорення лише побіжно. Це не історія України між 1750 та 1850 роками, а спроба висвітлити культурне різноманіття Російської імперії початку XIX століття.

Дослідженню українсько-російських відносин заважають термінологічні й історіографічні проблеми. Ось лише один приклад термінологічної неузгодженості: українські інтелектуали середини XIX століття для опису своєї батьківщини іноді застосовували поняття «Южная Русь», «Південна Русь»³⁰. Прикметник, що походить від «Южной Руси», — «южнорусский», схоже, слід перекладати як «південноросійський»; проте українці, які в XIX столітті називали себе «південнорусами», не мали на увазі, що їхня місцева культура була провінційною версією російської. Навпаки, вони пишалися своїм культурним спадком, який можна було представити більше як український, ніж російський. Адже слово «Русь» позначало середньовічну східноєвропейську країну, головним містом якої був Київ. Хоч вона існувала в період, коли відмінності між різними східнослов'янськими народами були означені не так чітко, як потім, її влада простягалася на південну частину те-

риторії, яка пізніше стала відома як Російська імперія. Отже, можна сказати, що її спадок належить Росії менше, ніж Україні. Тому, коли українці XIX століття говорили про *Южную Русь*, то мали на увазі південну територію, де не завжди голоували Москва й Санкт-Петербург. Вони були дуже далекими від визнання залежності українців від росіян³¹. Насправді термін «Південна Русь» має приблизно ті ж ствердні конотації, що й її наступниця «Україна». Українці почали користуватися цим терміном для позначення їхньої батьківщини лише ближче до кінця XIX століття³². Українці, які говорили про *Южную Русь*, не визнавали, що вони є південним відображенням північного образу. Вони заявляли про повноправне громадянство у співдружності, якою вони в середньовічний період, можна сказати, керували.

Пояснення терміну *Южная Русь* — лише одна проблема, що постає перед дослідником українсько-російської взаємодії. Є й інші: як слід писати «Україна» англійською — з артиклем чи без; чи слід відрізняти, наприклад, «Дмитра Трощинського» від «Дмитрия Трощинского», коли чоловік, про якого йдеться, був українцем, який працював у Росії і писав російською мовою. У першому випадку я використовую більш жорстку форму без артикля, у другому — подаю українську версію імен, навіть якщо їхні власники вважали себе росіянами (окрім приміток та бібліографії, у яких автори зазначені тією мовою, якою вони писали). Проте важливішою проблемою, ніж ці технічні моменти, є потреба очистити погляди українців кінця XVIII — початку XIX століття від різних пояснювальних схем, у які їх загнали науковці. У 1917 році Ленін говорив про «проклятий царизм», який розділяв росіян і українців³³; але історики сприяли цьому розділенню до й після революції на теренах колишньої Російської імперії.

Провідні українці XVIII — початку XIX століть одразу після їхньої смерті отримували негативні відгуки в пресі. Українські історики від середини XIX століття приблизно до 1930 року були здебільшого народниками³⁴. Як прихильникам простого народу, їм було складно схвально писати про дворян. На їхню